FONEMA VA GRAFEMA: O‘ZBEK YOZUVIDAGI IMLO VA TALAFFUZ MUAMMOLARI

Maxammadjonova Tursunoy Izzatillo qizi
Andijon Davlat Chet tillari instituti 106- guruh talabasi
Ilmiy rahbar:**Yo‘ldasheva Sadoqat**
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23863142

Annotatsiya. Mazkur maqolada fonema va grafema tushunchalarining mohiyati, ularning o‘zaro munosabati hamda o‘zbek tilidagi imlo va talaffuz me’yorlari o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilinadi. Shuningdek, yozuv va talaffuz o‘rtasidagi tafovutlar, ayrim tovushlarning nutq jarayonida o‘zgarishi, harflar birikmasining tovushlarni ifodalashdagi o‘rni va savodxonlikni oshirish masalalari yoritiladi. Maqolada o‘zbek tilining amaldagi imlo qoidalariga tayangan holda fonetik hodisalarning yozma nutqqa ta’siri misollar orqali izohlanadi.

Kalit so'zlar: fonema, grafema, fonetika, fonologiya, grafika, orfografiya, orfoepiya, talaffuz, imlo, tovush, harf, savodxonlik.

Kirish. Til insonlar o‘rtasidagi asosiy aloqa vositasi bo‘lib, uning og‘zaki va yozma shakllari o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Og‘zaki nutq tovushlar orqali namoyon bo‘lsa, yozma nutqda fikrlar harflar va boshqa grafik belgilar yordamida ifodalanadi. Ushbu ikki shakl o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishda fonema va grafema tushunchalari muhim nazariy ahamiyatga ega.

O‘zbek tilida to‘g‘ri yozish va to‘g‘ri talaffuz qilish madaniy nutqning asosiy talablaridan hisoblanadi. Biroq nutq jarayonida ayrim tovushlarning o‘zgarishi, so‘zlarning talaffuzda qisqarishi, o‘zlashma so‘zlarning o‘zbek tili me’yorlariga moslashishi kabi holatlar yozuv va talaffuz o‘rtasida muayyan tafovutlarni yuzaga keltiradi. Bunday holatlarni ilmiy jihatdan o‘rganish imlo qoidalarini chuqur anglash va yozma savodxonlikni oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, fonema va grafema munosabatini to‘g‘ri tushunish nafaqat tilshunoslik nazariyasi, balki kundalik yozishmalar, ta’lim jarayoni va rasmiy hujjatlarni savodli yuritish uchun ham muhimdir.

1. Fonema va grafema tushunchalarining mohiyati.

Fonema tilning tovush tizimiga mansub bo‘lgan, so‘z va morfemalarning ma’nolarini farqlashga xizmat qiladigan eng kichik funksional birlikdir. Fonema nutq tovushlari orqali yuzaga chiqadi va tilning ma’no farqlash imkoniyatini ta’minlaydi.

Masalan, o‘zbek tilidagi tol va bol so‘zlarini taqqoslaylik. Ushbu so‘zlar birinchi tovushi bilan farqlanadi. /t/ va /b/ fonemalarining almashishi so‘z ma’nosining o‘zgarishiga olib keladi. Demak, fonemalar so‘zlarni bir-biridan farqlashda muhim vazifani bajaradi.

Grafema esa yozuv tizimida muayyan til birliklarini ifodalash uchun qo‘llanadigan grafik birlikdir. U yozuvning mazmunli farqlash imkoniyatiga ega bo‘lgan eng kichik birliklaridan biri sifatida qaraladi. O‘zbek lotin yozuvida b, t, m kabi harflar alohida grafik birliklarni ifodalaydi. Shuningdek, sh, ch va ng kabi harflar birikmalari ham o‘zbek yozuvida muhim o‘rin tutadi.

Fonema va grafema bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir xil tushunchalar emas. Fonema tilning tovush tizimiga, grafema esa yozuv tizimiga tegishlidir. Bir fonemaning talaffuzdagi xususiyatlari turli nutqiy vaziyatlarda biroz farqlanishi mumkin, biroq bu holat har doim ham yozuvda aks etmaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shunday qilib, fonema va grafema munosabati tilning og‘zaki va yozma shakllarini bir-biriga bog‘lovchi muhim hodisa hisoblanadi.

2. O'zbek tilida fonema va grafema munosabatining xususiyatlari.

O‘zbek tilining lotin yozuviga asoslangan alifbosi va imlo tizimi til tovushlarini yozuvda ifodalash uchun muayyan qoidalarga tayanadi. Biroq tovush va harf o‘rtasidagi munosabat doimo bir tovushga bir harf tarzida namoyon bo‘lavermaydi.

Masalan, sh birikmasi shahar so‘zida bitta undosh tovushni ifodalaydi. Xuddi shuningdek, ch birikmasi chiroy so‘zida bitta undosh tovushni, ng birikmasi esa ko‘ngil so‘zida tilshunoslikda alohida undosh fonema sifatida qaraladigan tovushni ifodalaydi.

Bu misollar yozuvdagi harflar soni bilan talaffuz qilinadigan tovushlar soni har doim ham bir xil bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Shu sababli o‘zbek tilini o‘rganishda faqat harflarni yodlash bilan cheklanmasdan, ularning qanday tovushlarni ifodalashini ham tushunish zarur.

Bundan tashqari, o‘zbek tilidagi ayrim tovushlar yozuvda maxsus belgilar yordamida ifodalanadi. Masalan, o‘ va g‘ harflari o‘zbek lotin yozuvining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Ushbu harflarni o va g harflari bilan aralashtirib yuborish so‘zlarning noto‘g‘ri yozilishiga yoki ma’nosining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin.

Demak, fonema va grafema munosabatini to‘g‘ri anglash uchun o‘zbek alifbosining tuzilishi, harflarning vazifasi va tovushlarning talaffuz xususiyatlarini birgalikda o‘rganish lozim.

3.O'zbek yozuvida va talaffuz o'rtasidagi tafovutlar.

Imlo va talaffuz o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularning vazifalari farqlanadi. Imlo so‘zlarni yozma shaklda to‘g‘ri ifodalash qoidalarini belgilaydi. Talaffuz esa tovushlarni og‘zaki nutqda hosil qilish va ularni me’yorlarga muvofiq aytish bilan bog‘liq.

O‘zbek tilida ayrim so‘zlar yozilgan shakliga yaqin talaffuz qilinsa, boshqa so‘zlarda tovush o‘zgarishlari kuzatiladi. Bunday o‘zgarishlar nutqning tabiiy jarayoni bo‘lib, ular fonetik qonuniyatlar bilan izohlanadi.

Masalan, kitob so‘zi alohida aytilganda oxirgi undoshi jarangli /b/ bilan yoziladi. Ayrim talaffuz holatlarida esa so‘z oxiridagi undosh jarangsizlashib, /p/ tovushiga yaqin eshitilishi mumkin. Shunga qaramay, adabiy imloda so‘z kitob shaklida yoziladi.

Yana bir misol — ketdi so‘zi. Tez nutqda undoshlar bir-biriga ta’sir qilishi natijasida uning talaffuzi yozuvdagi shaklidan farq qilishi mumkin. Biroq bu holat so‘zning imlosini o‘zgartirish uchun asos bo‘lmaydi.

Shuningdek, yurak so‘ziga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda yuragi shakli hosil bo‘ladi. Bu misolda so‘z oxiridagi k undoshi unli bilan boshlangan qo‘shimcha ta’sirida g tovushiga almashadi va o‘zgarish yozuvda ham aks etadi.

Ushbu misollar tovush o‘zgarishlarining ayrimlari faqat talaffuzda yuz berishini, boshqalari esa tegishli imlo qoidalariga muvofiq yozuvda ham ifodalanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun yozma nutqda faqat eshitilgan shaklga tayanish to‘g‘ri natija bermaydi.

4. O'zbek tilidagi asosiy imlo va talaffuz muammolari.

O‘zbek yozuvida fonema va grafema munosabati bilan bog‘liq muammolar bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, o‘ va g‘ harflarining yozilishi bilan bog‘liq xatolar uchraydi. Ushbu harflardagi maxsus belgining tushirib qoldirilishi so‘zning imloviy shaklini buzadi. Masalan, o‘qish, o‘g‘il, g‘alaba kabi so‘zlarni belgilarsiz yozish imlo me’yorlariga mos kelmaydi.

Ikkinchidan, tutuq belgisi va maxsus harflarning vazifasini farqlash masalasi mavjud. Tutuq belgisi ayrim so‘zlarda talaffuz va ma’noni farqlashga xizmat qiladi. Masalan, sher va she’r so‘zlarida

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yozuvdagi farq ularning ma’nosini ham o‘zgartiradi. Shu sababli bunday so‘zlarni yozishda tegishli imlo qoidalariga rioya qilish kerak.

Uchinchidan, harflar birikmalarining to‘g‘ri yozilishi muhim masalalardan biridir. Sh, ch va ng birikmalarini yozuvda noto‘g‘ri ifodalash yoki ularning tarkibidagi harflarni tushirib qoldirish imlo xatolariga sabab bo‘ladi.

To‘rtinchidan, so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shilganda yuz beradigan fonetik o‘zgarishlar alohida e’tibor talab qiladi. Masalan, yurak — yuragi, tilak — tilagi shakllarida undosh tovushning almashishi yozuvda ham aks etadi. Bunday shakllarni to‘g‘ri yozish uchun so‘zning o‘zagi va qo‘shimchasini farqlash hamda imlo qoidalarini bilish zarur.

Beshinchidan, o‘zlashma so‘zlarning imlosi va talaffuzi bilan bog‘liq qiyinchiliklar mavjud. Boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarning ayrimlari o‘zbek tilining tovush tizimiga moslashadi, biroq ularning yozilishi belgilangan imlo me’yorlariga asoslanadi. Shu bois bunday so‘zlarni faqat talaffuziga qarab yozish xatolarga olib kelishi mumkin.

Oltinchidan, sheva xususiyatlarining adabiy tilga ta’siri ham muhim masaladir. Hududiy talaffuzda ayrim tovushlarning o‘zgarishi yoki so‘zlarning turlicha aytilishi tabiiy holat hisoblanadi. Biroq rasmiy yozma nutqda adabiy tilning imlo me’yorlariga amal qilish talab etiladi.

Yuqoridagi muammolar fonema va grafema munosabatini chuqur o‘rganish, talaffuz va imlo me’yorlarini farqlash hamda tilga oid bilimlarni amaliyotda qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

5. Imlo va talaffuz me’yorlarini takomillashtirish yo‘llari.

O‘zbek tilida yozma va og‘zaki nutq madaniyatini rivojlantirish uchun imlo hamda talaffuz masalalariga tizimli yondashish zarur.

Birinchidan, ta’lim jarayonida fonetika, fonologiya, grafika, orfografiya va orfoepiya bo‘limlarini o‘zaro bog‘liq holda o‘rgatish lozim. Bu o‘quvchilarga tovush, fonema, harf va grafema o‘rtasidagi farqlarni tushunishga yordam beradi.

Ikkinchidan, amaliy mashg‘ulotlarda so‘zlarning yozilishi va talaffuzini taqqoslashga asoslangan topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, kitob, ketdi, yurak — yuragi kabi misollar orqali tovush o‘zgarishlarining xususiyatlarini tahlil qilish mumkin.

Uchinchidan, imlo lug‘atlaridan muntazam foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish zarur. Shubha tug‘diradigan so‘zlarning yozilishini ishonchli lug‘atlar orqali tekshirish imloviy xatolarni kamaytiradi.

To‘rtinchidan, o‘quvchilarda mustaqil tahrirlash malakasini rivojlantirish muhimdir. Yozilgan matnni qayta o‘qish, undagi imlo va tinish belgilariga oid xatolarni aniqlash hamda ularni tuzatish yozma nutq sifatini oshiradi.

Beshinchidan, raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish lozim. Elektron lug‘atlar, imlo tekshirish dasturlari va audio materiallar yozuv hamda talaffuzni qiyosiy o‘rganish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Biroq avtomatik tekshiruv vositalari barcha xatolarni aniqlay olmasligi sababli, ularning natijalarini amaldagi qoidalar bilan solishtirish kerak.

Mazkur tavsiyalarni izchil amalga oshirish fonema va grafema munosabatini chuqurroq anglashga, adabiy til me’yorlariga rioya qilishga va savodxonlikni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Fonema va grafema munosabati tilning og‘zaki hamda yozma shakllarini bir-biriga bog‘lovchi muhim lingvistik hodisadir. Fonema ma’no farqlash vazifasini bajaruvchi tovush birligi bo‘lsa, grafema yozuv tizimida til birliklarini ifodalashga xizmat qiladigan grafik birlik hisoblanadi. Ularning o‘zaro munosabati tilning fonetik va grafik tizimlarini chuqur anglash imkonini beradi.

O‘zbek tilida talaffuz va imlo o‘rtasidagi tafovutlar tovushlarning nutq jarayonida o‘zgarishi, ayrim undoshlarning talaffuz xususiyatlari, qo‘shimchalar ta’sirida yuz beradigan almashinishlar hamda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o‘zlashma so‘zlarning xususiyatlari bilan bog‘liq. Bunday holatlarda yozuvning me’yoriy shaklini saqlash uchun adabiy til qoidalariga amal qilish zarur.

Xulosa qilib aytganda, fonema va grafema munosabatini chuqur o‘rganish o‘zbek tilining tovush va yozuv tizimini anglash, imloviy xatolarni kamaytirish hamda nutq madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega. Imlo va talaffuz me’yorlarini izchil o‘rgatish, lug‘atlardan foydalanish va amaliy mashqlarni muntazam bajarish orqali savodxonlik darajasini yanada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-son qarori. O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida.
2. Jamolxonov, H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
3. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
4. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
5. O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.